

בני האור בבני החושך | בכל סרלואי

פורסם ע"י מערכת 'שבת'

הפואמה הידועה של יל"ג כנגד הממסד הרבני השפיעה רבות על היצירה העברית. הספר שמוקדש להשפעותיה מאמץ ללא ביקורת את תפיסת המשורר בהיבטה האקטואלי

על שיר אחד של יל"ג בראי היצירה העברית

זיוה שמיר

ספרא והקיבוץ המאוחד, 2014, 320 עמ'

הפואמה "קוצו של יוד" היא פואמה אדירת תוכן והיקף, שפורסמה בשנת 1876 על ידי המשורר המשכיל יהודה ליב גורדון לאחר עשור של כתיבה. פואמה זו מתארת בהרחבה שוברת לב את חיי הסבל של האישיה היהודיים הנתונה כרכוש בידיו של גבר, וכחפץ חסר ערך בידי ממסד רבני אטום. כמקרה מייצג מופיע בה סיפורה הטרגי והבדיוני של בת שוע, אישה כלילת מעלות שנישאה בגיל צעיר בשידוך להלל, תלמיד חכם מבריק.

למדנותו של הלל לא הכינה אותו לעול חיי המשפחה ויכולת הלימוד שלו עומדת בסתירה ליכולת הפרנסה שלו. הוא נודד ברחבי אירופה כדי לשלוח כסף לבני משפחתו, בעוד בת שוע חיה כאלמנה חיה ומקיימת את בני ביתה בדוחק. הלל לא חוזר ומתברר כי נטש את אשתו וילדיו; כנשים יהודיות אחרות בנות זמנה נותרת בת שוע עגונה. בחלוף שנתיים מונחת מסילת ברזל בעיר ועל פיקוח העבודה מונח פאבי, אלמן יהודי צעיר ומשכיל. פאבי מתרשם מאישיותה וסבלה של בת שוע, ומצליח לאתר את בעלה. יום לפני שיפליג לאמריקה, תמורת תשלום הגון, שולח הלל לאשתו גט על ידי שליח, ובת שוע נעתרת להצעת הנישואין של פאבי.

אך בזה לא תמו ייסוריה: ביום מסירת הגט פוסל אותו רב העיר האכזרי, ופסי הכוזרי, משום ששם הבעל – הלל, כתוב בו בלא יו"ד. הגט נפסל וסיכוייה של בת שוע לחיים חדשים אבדו לגמרי, משום שאוניית בעלה נטרפה במים שאין להם סוף בדרכה לאמריקה. פאבי שבור הלב עוזב את העיר כדי לא להמיט חרפה על אשת איש, ובת שוע היפה חיה חיי רעב ועוני עלובים עם ילדיה כשהיא אומרת כי ראויה הייתה לאושר וכמעט זכתה לו, "אף קוצו של יוד הוא תְּרַגְנִי".

טענה מופרכת

כמעט מאה וארבעים שנה לאחר שנכתבה, עדיין עומדת הפואמה בגדולתה. מלבד יופייה הגדול והעושר הלשוני המרשים שלה, היא מתארת מציאות תרבותית ומוסרית בעייתית יותר, ונקודת המבט שבה מהפכנית לזמנה ואף לימינו: שנים לפני שתבע הפמיניזם הרדיקלי את המונח "האישי הוא הפוליטי", ושנים אחרי שחז"ל עיצבו במדרשיהם את דמותם של אנשים פרטיים כמייצגים של רוח האומה, עושה יל"ג את מצבה של אישה פרטית לנייר הלקמוס שבו נמדדת מידת המוסריות ושאר הרוח של החברה. משפט כמו "חָרְפָּן הָעִיר אֶלְפִי שָׁנָה נִזְכָּרָה / וְלִחְרָפָן הָאָמָה נִקְשִׁית לִבְנוֹ" וטורי השיר המפורסמים שבהם נפתחת הפואמה "אִשָּׁה עֲבָרָה מִי יָדַע תִּיָּד?", המהווים מסה שירית חריפה על גורלה של אישה ביהדות, נקראים כטקסט מקומם ומטריד גם בימינו שלנו.

אבל היושר הספרותי, הרואה כחובה מוסרית את ההצבעה על עוול, אסור לו שייעשה בחוסר יושר; וחצאי אמיתות גרועים משקר. יל"ג מתאר מציאות דתית קיצונית, שבה אנשים רעים עושים את הדת ככלי לאכזריותם. פסיקתו האידיאה של רב העיר (השם "ופסי הכוזרי" הנו אנגרמה מרושעת לשמו של הרב יוסף זכריה שטרן משאוולאי שבליטא, בן עירו של יל"ג, תלמיד חכם מופלג ואדם רחב לב ודעת, שנמנע במובהק בהחמרה הלכתית במקרה של פגיעה ביחיד או בציבור) ניתנת לערעור והפרכה בידי רבנים גדולים פחות, וכבר היו דברים מעולם; הטענה המוחלטת שבכל מצב של עגינות ייגזרו על אישה חיי בדידות ואומללות אינה נכונה, וקולמוסי רבנים הרבה נשברו לאורך הדורות בנסותם למצוא דרך להוציא אישה אל חירותה. לטיעונים המתארים עבודה מפרכת ולא פוטוגנית של ממסד רבני חזק (ופגום לפרקים) המוסר את נפשו למען הציבור יש פחות קהל מלאלה העוסקים בסבלם של יחידים; אך השחרה מוחלטת שלו מכול וכול בפואמה אלגורית (שהביקורת על הפסיקה הרבנית וההולכים לאורה היא מטרתה העיקרית) מהווה מעשה עוול שאינו פחות מזה שאותו היא מתארת.

הערת שוליים

פרופסור זיוה שמיר ערכה מחקר מעמיק העוסק בשורשיה של הפואמה מהיבטיה הלשוניים, התרבותיים והספרותיים, ובהשפעתה הנרחבת (שעדיין אין לאמוד את כולה) על היצירות המאוחרות לה. זהו ספר מרשים ביותר לאור היקף הידיעות הנגלה בו, אך הנחת היסוד שלו זהה לזו שמציג יל"ג: הממסד הרבני כולו הוא ממסד מושחת, בעולם הדתי נהרגים באוהלה של תורה בגלל קוצו של יו"ד; זהו עולם חשוך שאור הקדמה וההשכלה לא הגיע אליו כאז כן היום, ומצבה של האישה היהודייה לא השתנה במאום. על האמת המחקרית הזו אין עוררין בספר. היושר מחייב להסכים שלטיעון על סבלן של נשים יש סימוכין במציאות, אבל גדולתו של מחקר אקדמי מעולה נמדדת לא רק ברוחב היריעה שלו אלא גם במחויבות לשים נקודה במקום שהלב מתאוה להניח סימן קריאה.

יל"ג היה חש בנוח בין דפי ספרה של שמיר: העולם המשכילי שאותו הוא מתאר נתפס בעיני הכותבת בדיוק לפי השקפת עולמו, כעולמם של בני אור הלוחמים בבני החושך, וכלשונה של המחברת: "מאבקה של הקדמה בכוחות האופל הרגרסיביים". הוא גם היה חש בנוח מפני שעל אף היקף המחקר המרשים לא נעשית בו בחינה של הטיעון המרכזי, שיכול להיות מופרך בקלות.

כך נכתב במפורש בשולחן ערוך אבן העזר, הלכות גיטין סימן קכ"ט: "שם הילל, יש מי שאומר שיש לקטבו מלא ב'ו' ד'". ועל כך כותב הרמ"א שם: "וכן יש לקטב בקל פיוצא בזה; אף על פי שדינו לקטב חסר, אינו מזיק אם פתבו מלא". כך מניחה לנו ההלכה עצמה שני טיעונים פשוטים המפריכים את טענתו של יל"ג בפואמה, והמעידים החרוץ ימצא עוד שניים שלושה טיעונים לפחות שהיו יכולים להתיר את בת שוע האומללה מעגינותה, אילולא היה משלח יל"ג החרוץ את חיצו עטו במטרה לאחר שסימן אותה מראש, ואילו היה המחקר מעמיק יותר, ולא מניח מראש את המבוקש.

הבעייתיות שבהנחת היסוד של הספר מתחזקת שבעתיים לאור הבקאות המרשימה המתגלה בו. הספר מציג מחקר מעמיק, יסודי ומבריק של שורשיה וענפיה של הפואמה היל"גית. אינטרטקסטואליות היא מתודת מחקר ספרותית המניחה כל טקסט כחלק ממארג ספרותי שלם, ובוחנת כיצד יצירות אחרות מתכתבות עמו, מוסיפות עליו או סותרות אותו.

שמיר מראה כיצד נטועים שורשיה של הפואמה ברומן של תומס הרדי, "הרחק מהמון מתהולל", העוסק (כמו ברומן אחר פרי עטו) בגיבורה עלובה ואומללה, עגונה מכל אפשרות לאושר, אשר לא כמו מקבילתה בפואמה מוצאת בסופו של דבר את אושרה ומזלה בחיקו של גבר הגון. בפרק הבוחן את הגדרתה הספרותית של הפואמה היא מוכיחה כיצד ההיברידיות הרעיונית והסגנונית שבה, שלא ניתן להגדירה באופן חד משמעי, היא חלק ממקור הכוח של היצירה, המבשרת על פשיטת הרגל הרוחנית של תנועת ההשכלה ועל ראשית צמיחתה של תנועת "חיבת ציון".

פרק מבריק במיוחד עוסק בבחינת פרשות השבוע המופיעות בפואמה, המהוות הרבה יותר מאשר ציון זמן. שמיר מראה כיצד משתמש יל"ג בפרשות השבוע העוסקות בנאום המצוות של משה כדי לבקר בעקיפין את התפוררותה של החברה היהודית, אשר מפרה בשיר כמעט את כל המצוות הכתובות בהן, ומראה את מוסרנותה של חברה צדקנית אשר בלהטה הדתי מפרה את חוקי אמונתה שלה. הספר נחתם בעיון מעניין בהשפעות משקיעה של הפואמה גם לאחר למעלה ממאה שנה: חמישה דורות לאחר פרסום הפואמה של יל"ג, בסרט "הערת שוליים", מצויים משקעים מהביקורת החברתית הנוקבת שבשיר על העולם האקדמי היהיר והאטום.

פגמי הדתיים החשוכים

יתרונותיו של הספר מעוררים את השאלה מדוע החליטה הכותבת שלא לבחון את שורשיה ההלכתיים של הפואמה כפי שהפליאה לעשות בשאר הקשריה התרבותיים. השאלה מדוע בחר יל"ג להעביר ביקורת חריפה על העולם היהודי מתוך טיעון שניתן בקלות להפריכו גוררת אחריה משמעויות עמוקות לא פחות מהביקורת הדתית שהיא גוררת אחריה. אין עוררין על כך שלפואמה, שקרית ומרושעת ככל שתהיה, יש חשיבות רבה עבור הספרות העברית שאחריה. אבל מחקר שכזה מצריך כנות אינטלקטואלית שאינה מצביעה רק על פגמיהם של דתיים חשוכים אלא גם על פגמיו של הכותב בן תקופת ההשכלה. מחקר שכזה מצריך כוח חז"לי שיכול לזהות מעלה אינטלקטואלית גם במקום שבו יש מחלוקת אישית חריפה.

ספר זה הוא כינוס של מאמרים שכתבה שמיר על הפואמה "קוצו של יוד" מאז שנת 1979. כינוס שכזה מראה את העיסוק הרציני שלה ביצירה, אך בספר הכולל את כל המאמרים היה הסגנון מתחדד תחת ידו של עורך, שהיה מנכש חזרות מיותרות (כדוגמת חזרה לא נחוצה המופיעה כמעט בכל פרק על הסבר שמו של מאהבה המשכיל של בת שוע, פאבי, כבן דמותו של האל היווני פאבוס אפולו). נראה כי מחקרה המרשים של שמיר לוקה בחלק מהחסרונות שכנגדם יוצאת הפואמה של יל"ג. הוא מראה כיצד תרבות שהלמדנות ואהבת החכמה הן נר לרגליה עשויה להפסיד את החיים בשל הקפדה נוקדנית בקטנות. במקרה שלפנינו נראה כי רוחב היריעה המדקדק בפרטי פרטים משמיט יסודות חשובים ביותר, אם לא את העיקר.